

KÖKTÜRK VOKALİZMİNİN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TƏZAHÜR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

E.İ.ƏZİZOV

Bakı Dövlət Universiteti

azizov-elbrus@mail.ru

*Türk dillərinin sait fonemlər tərkibi köktürk vokalizminin sonrakı dəyişmələrinin nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. Səkkiz uzun və səkkiz qısa saitdən ibarət olan köktürk vokalizminin sonralar bəzi dəyişikliklərə uğraması nəticəsində ayrı-ayrı türk dillərində müxtəlif sait sistemləri formalaşmışdır. Əksər türk dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində də saitlərin pratürk uzanması itmiş, Azərbaycan dilinin saitlər sistemi doqquz normal qısa sait əsasında formalaşmışdır. Azərbaycan dilinin saitlər sistemində simmetriyadan yayınma halı dilöni, açıq ə saitinə deyil, dilortası yarımqapalı e saitinə xasdır. Qətiyyətlə demək olar ki, Azərbaycan dilinin ə saiti köktürkcədəki qısa *ə saitinin qanunauyğun davamıdır. Pratürkcənin uzun *ə: saiti isə qısalma prosesinə uğradıqdan sonra qapalılaşaraq Azərbaycan dilində yarımqapalı e saitinə çevrilmiş və müstəqil fonem kimi formalaşmışdır (əl «əl» < *əl «əl» - el «el» < *ə:l «tayfa ittifaqı»).*

Müasir türk dillərinin sait fonemlər tərkibinin tarixi inkişaf baxımından köktürk (pratürk) vokalizminin sonrakı dəyişmələrinin nəticəsi kimi meydana çıxdığı məlumdur. Türkologiyada köktürk dili saitlərinin bərpasına cəhdlər edilmiş, kök dilin səkkiz əsas saitindən birinin açıq ə saiti, yoxsa yarımqapalı e saiti olması, qısa saitlərin uzun qarşılığı içərisində uzun ə: saitinin, yoxsa uzun e: saitinin mövcudluğu haqqında müxtəlif fərziyyələr irəli sürülmüşdür. Köktürk vokalizmi haqqında mövcud fərziyyələrin ilk müfəssəl təhlilini A.M.Şerbak aparmışdır [1, 27-35]. Bu məsələ sonralar B.A.Serebrennikov tərəfindən [2; 3] və türk dillərinin müqayisəli-tarixi fonetikasına dair 1984-cü ildə Moskvada nəşr olunmuş tədqiqatda [4] əsaslı şəkildə qoyulmuşdur. Əlbəttə, aydındır ki, mübahisənin düyün nöqtəsini köktürk dilində yarımqapalı e saitinin mövcud olub-olmaması məsələsi təşkil edir. Son araşdırmalar köktürkcədəki səkkiz əsas saitdən birinin yarımqapalı qısa e saiti deyil, qısa ə saiti olduğunu təsdiq etmişdir. Köktürk vokalizmində uzun ə: saitinin mövcudluğu məsələsində isə fikir ayrılığı var. A.M.Şerbak və B.A.Serebrennikov köktürkcədə qısa ə və uzun ə: saitlərinin mövcudluğunu qəbul etmişlər [1, 33; 2, 9-10; 3, 8]. L.S.Levitskaya isə köktürk vokalizmində qısa ə saitinin və onun uzun qarşılığı kimi e: saitinin mövcudluğunu göstərir [4, 65]. O, qəti şəkildə yazır ki, köktürkcədə qısa ə və uzun e: saitlərinin mövcudluğu haqqında, hətta kökdilin sonrakı mərhələlərində indiyədək müxtəlif fonetik şəraitlərdə ə saitinin kombinator dəyişmələrinin (ε, e) mövcudluğu haqqında daha böyük yəqinliklə danışmaq olar [4, 23].

Köktürk saitlər sistemində açıq ə saitinin olduğunu qeyd edən türkoloqlar ona görə haqlıdırlar ki, qapalı e saitinin mövcudluğunun qəbul edilməsi türk vokalizminin

bütün sisteminin pozulması demək olardı. Beləliklə, türk dillərinin saitlər sistemində xas olan diferensial əlamətlərdən və türk vokalizminə dair tədqiqatlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, köktürk saitlər sisteminin səkkiz qısa və səkkiz uzun saiddən ibarət olması fikri qəbul ediləndir. A.M.Şerbakin köktürk dilində bərpa etdiyi saitlər sistemi belədir: *a, o, u, ı, ä, ö, ü, i, a:, o:, u:, i:, ä:, ö:, ü:, i:* [1, 76].

Qısa *ə* saitinin və uzun *ə:* saitinin yer tutduğu bu sistem eynilə B.A.Serebrennikov tərəfindən də bərpa edilmişdir. O, köktürk dilinin vokalizmini açıqlıq əlamətinin azalması dərəcəsi üzrə belə göstərir:

Qısa saitlər: *a, ə, o, ö, u, ü, ı, i*

Uzun saitlər: *a:, ə:, o:, ö:, u:, ü:, ı:, i:* [3, 8].

Köktürk saitlər sisteminə sonralar baş vermiş dəyişikliklər nəticəsində türk dillərinin əksəriyyətində uzun saitlər itmişdir. İlk uzun saitlər müasir türk dilləri içərisində əsas etibarilə yakut, türkmən və xalac dillərində qorunub saxlanmışdır. Etimoloji uzun saitlərin qalıqlarına qaşqaz dilində, türk dilinin cənub-qərbi Anadolu dialektlərində, Azərbaycan dilinin Dmanisi şivəsində (*gö:l, çö:l, dö:rt*), Çulum-türk dilində, Altay dilinin kumandı dialektində, xakas dilində (*ö:t «öd»*), qaraqalpaq dilinin Turtkul şivəsində və özbək dilinin şivələrində (İkan, Qarabulaq, Mankent, Xarəzm) təsadüf edilmişdir.

Dialekt fonetikasının reliktdən nəzərə alınmazsa, qəti şəkildə demək olar ki, saitlərin pratürk uzanması əksər türk dillərində olduğu kimi Azərbaycan dilində də itmiş, Azərbaycan dilinin sait fonemlər sistemi doqquz normal qısa sait əsasında formalaşmışdır (*a, o, u, ı, e, ə, ö, ü, i*).

Azərbaycan dilinin fonetik sisteminin daha dərinəndən araşdırılması baxımından əhəmiyyətli olacağını nəzərə alaraq, türkoloqlar tərəfindən bərpa edilmiş köktürk saitlərini dilimizin sait fonemləri ilə müqayisəli şəkildə araşdırıb, pratürk vokalizminin Azərbaycan dilindəki təzahür xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək mümkündür.

Qısa a. Köktürk dilinin birinci hecadakı qısa *a* saiti türk dillərinin əksəriyyətində olduğu kimi Azərbaycan dilində də saxlanır: *at* < **at* «at», *at-* < **at-* «atmaq», *aç-* < **aç-* «açmaq», *as-* < **as-* «asmaq», *baş* < **baş* «baş», *balıq* < **balıq* «balıq», *qaz-* < **kaz-* «qazmaq», *qara* < **kara* «qara», *dan* < **tañ* «dan, şəfəq», *dart-* < **tart-* «dartmaq», *damar* < **tamır* «damar».

Yeri gəlmişkən *b* samiti ilə başlayan *baş, balıq* sözləri ilə əlaqədar qeyd edək ki, türk dillərində başlanğıc *b* samitinin qədim *p* samitinin cingiltiriləşməsi nəticəsində meydana çıxdığı ehtimal olunur. Bəzi türkoloqlara görə, söz əvvəlində *p* > *b* cingiltiriləşməsi artıq köktürk dilində baş vermişdi [3, 40; 4, 182].

Uzun a. Kökdilin uzun *a* saiti Azərbaycan dilində qısalma hadisəsinə uğramışdır: **a:y* «ay» > *ay*, **a:k* «ağ» > *ağ*, **a:s* «az» > *az*, **a:t* «ad» > *ad*, **a:ç* «ac» > *ac*, **ta:ş* «daş» > *daş*, **ta:r* «dar» > *dar*, **ya:z* «yaz» > *yaz*, **ka:n* «qan» > *qan*, **ka:z* «qaz» > *qaz*, **ka:r* «kar» > *qar*.

Uzun *a* saitinin qısalmasının səbəblərindən biri tələffüz vaxtı fizioloji gərginliyin azaldılması meyli olmuşdur [3, 12].

Qısa ə. Kökdilin söz əvvəlindəki qısa *ə* saiti Azərbaycan dilində saxlanır: *ət* < **ət* «ət», *əl* < **əl* «əl», *ək-* < **ək-* «əkmək», *sən* < **sən* «sən», *gəl-* < **kəl-* «gəlmək», *dəy-* < **təğ-* «dəymək», *tən* < **tən* «tən, bərabər», *tər* < **tər* «tər».

Sözün birinci hecasında qədim *ə* səsinin saxlanması yeni uyğur və tofalar dillərinə də xasdır. Qısa *ə* saiti türk dillərinin çoxunda qapalılaşaraq yarımqapalı *e* saitinə çevrilmişdir: **kəl-* «gəlmək» > *kel-* (qırğız, qazax, Altay, tuva, özbək,

qaraqalpaq, noqay və s. dillərdə).

Tatar, başqırd, xakas və qismən çuvaş dillərində ə saiti qapalı i saitinə çevrilmişdir: *kəl- «gəlmək» > *kil*-.

Azərbaycan dilinin şimal-şərq (Bakı, Quba, Dərbənd) və şimal-qərb (Şəki, Qax, Zaqatala) şivələrində açıq ə saitinin yarımqapalı e saitinə keçidi (ə > e) müşahidə edilir: *ses, beg, seggiz, çekmə, getir*- (Bakı), *gelin, çekmə* (Quba), *el, et, elli, çek-, kes-, beg, demir, gelin, ekin, deniz* (Dərbənd), *el, et, elli, bey, ses, kes-, ekin, demir, gelin* (Şəki), *el, et, ek-, kes-, gel-, men, sen, beg, ses, ter, çekmə* (Qax), *gelin* (Zaqatala).

Uzun ə. Köktürkə məxsus uzun ə: saiti Azərbaycan dilində qısalaraq yarımqapalı e saitinə çevrilmişdir: *bə:l' «beş» > *beş*, *ə:l «tayfa ittifaqı» > *el* «xalq», *bə:l «bel» > *bel*, *bə:r- «vermək» > *ver-*, *kə:t- «getmək» > *get-*, *yə:r «yer» > *yer*, *kə:η «gen» > *gen*, *yə:ti «yeddi» > *yeddi*.

Azərbaycan dili şivələrində uzun ə: saitinin uzanma xüsusiyyətini itirməsindən sonra qısa ə saitinə çevrilməsi prosesi də baş vermişdir: *bə:l «bel» > *bəl* (Təbriz), *bə:r «vermək» > *vər-* (Bakı, Şəki, Quba, Dərbənd, Ordubad).

Qısa o. Köktürk dilinin qısa o saiti Azərbaycan dilində saxlanır: *ox* < *ok «ox», *ot* < *ot «ot», *orta* < *orta «orta», *doqquz* < *tokız «doqquz», *otuz* < *otız «otuz».

Azərbaycan dilinin Quba, Dərbənd şivələrində qısa o saiti qapalılaşaraq u saitinə çevrilmişdir: *urta, utuz, duqquz* (Quba), *ut* (Dərbənd).

Uzun o. Kökdilin uzun o: saiti Azərbaycan dilində qısa o saitinə çevrilmişdir: *o:t «od» > *od*, *o:n «on» > *on*, *yo:l «yol» > *yol*, *yo:k «yox» > *yox*, *bo:l- «olmaq» > *ol-*.

Uzun o saitindən törəmiş qısa o saiti Azərbaycan dilinin Quba, Dərbənd şivələrində u saitinə çevrilmişdir: *yul, ul-* (Quba, Dərbənd), *yux* (Quba).

Qısa ö. Köktürk dilinin söz əvvəlindəki qısa ö saiti türk dillərinin əksəriyyətində olduğu kimi Azərbaycan dilində də saxlanır: *göz* < *köz «göz», *gör-* < *kör- «görmək», *söz* < *söz «söz», *öl-* < *öl- «ölmək».

Azərbaycan dilinin Quba, Dərbənd şivələrində qədim qısa ö saitinin qapalılaşaraq ü saitinə keçidi (ö > ü) müşahidə edilir: *süz, gür-, ül-*.

Uzun ö. Kökdilin uzun ö: saiti Azərbaycan dilində qısa ö saitinə çevrilmişdir: *kö:k «göy» > *göy*, *kö:l «göl» > *göl*, *tö:ş «döş» > *döş*, *tö:rt «dörd» > *dörd*, *bö:l- «bölmək» > *böl-*.

Azərbaycan dilinin Quba, Dərbənd şivələrində uzun ö saitinin qısalmasından sonra qapalılaşaraq ü saitinə keçidi (ö > ü) baş vermişdir: *kö:k «göy» > *kök* > *güg*.

Qısa u. Köktürkdəki qısa u saiti Azərbaycan dilində saxlanır: *qum* < *kum «qum», *quş* < *kuş «quş», *dur-* < *tur- «durmaq».

Azərbaycan dilinin Quba, Ordubad, Lənkəran şivələrində sözün birinci hecasında u > o keçidi müşahidə edilir: *borun* (Quba – Birinci Nügədi) < *burun* «burun» («Divani-lüğət-it-türk»), *boğda* (Ordubad, Lənkəran) < *buğday* «buğda» («Divani-lüğət-it-türk»).

Uzun u. Kökdilin uzun u: saiti Azərbaycan dilində qısalmışdır: *u:n «un» > *un*, *u:ç «uc» > *uc*, *bu:z «buz» > *buz*, *bu:t «bud» > *bud*, *tu:z «duz» > *duz*.

Qısa ü. Köktürk dilinin birinci hecadakı qısa ü saiti Azərbaycan dilində saxlanır: *üç* < *üç «üç», *yük* < *yük «yük», *ürək* < *yürək «ürək», *gül-* < *kül- «gülmək», *tütün* «tütün» < *tütin «tüstü».

Azərbaycan dilinin Quba dialektində sözün birinci hecasında qapalı ü saitinin açıq ö saitinə keçidi var: *örəğ* «ürək» < *yürək «ürək».

Uzun ü. Kökdilin uzun *ü*: saiti Azərbaycan dilində qısalma hadisəsinə uğramışdır: **ü:n* «səs» > *ün* «səs», **sü:t* «süd» > *süd*, **kü:n* «gün» > *gün*, **kü:ç* «güc» > *güc*.

Qısa ı. Köktürk dilinin söz əvvəlindəki qısa *ı* saiti Azərbaycan dilində saxlanır: *qış* < **kil* «qış», *qıl* < **kil* «qıl, tük», *qızıl* «qızıl» < **kızıl* «qırmızı».

Uzun ı. Köktürkə məxsus uzun *ı*: saiti türk dillərinin çoxunda olduğu kimi Azərbaycan dilində də qısalmışdır: **kı:z* «qız» > *qız*.

Qısa i. Kökdilin söz əvvəlindəki qısa *i* saiti Azərbaycan dilində saxlanır: *iç* < **iç* «iç», *kişi* «kişi» < **kişi* «adam», *kir* < **kir* «kir, çirk», *bil-* < **bil-* «bilmək».

Uzun i. Köktürkcədəki uzun *i*: saiti Azərbaycan dilində qısa *i* saitinə çevrilmişdir: **ki:r-* «girmək» > *gir-*, **bi:r* «bir» > *bir*.

Müasir türk dillərinin faktlarına və mövcud türkoloji araşdırmalara əsasən belə qənaətə gəlmək olar ki, köktürk saithlərinin Azərbaycan dilindəki təzahür xüsusiyyətləri türk dillərinin çoxunda baş vermiş dəyişmələrlə, demək olar ki, uyğun gəlir. Azərbaycan dilinin köktürkcədəki *ə* saitini möhkəm saxlaması (*əl*, *ət*, *əm-*, *gəl-*, *sən*, *tən*, *səkkiz*) və bununla yanaşı etimoloji uzun *ə*: saitinin uzanma xüsusiyyətini itirməsindən sonra yarımqapalı (yarımaçıq) saitə keçidi kimi (*ə* > *e*) meydana çıxmış *e* saitinin müstəqil fonem kimi formalaşması (*əl* «əl» – *el* «xalq» < **ə:l* «tayfa ittifaqı») nəticə etibarilə dilimizdə doqquz sait fonemin müəyyənlişməsinə səbəb olmuşdur.

A.Axundov Azərbaycan dili saithlərinin önsıra və arxasına olmaqla iki bərabər qrupa ayrılmasını nəzərdə tutaraq yazır: «Dilimizdəki doqquzuncu sait, daha doğrusu, *e* saiti bu sistemdən kənar qalır. Həmin səs tələffüzündə dil neytral vəziyyətdə olduğu üçün həmin sait orta sıra saith adlanır» [5, 21]. Azərbaycan dilindəki *e* saitini «doqquzuncu sait» hesab edən A.Axundovun *e* fonemi haqqındakı fikri də diqqəti cəlb edir: «*e* fonemi Azərbaycan dili sait fonemlər sistemində xüsusi yer tutur. Onun dilimizdə varlığı, bir tərəfdən, türk dilləri saithləri üçün kub şəkilli məlum sistemi pozur, digər tərəfdən, qeyri-korrelyativ oppozisiyaların meydana çıxmasına səbəb olur» [5, 48].

Bütün bunlar Azərbaycan dilinin sait fonemlərindən sistemdən yayınma halının *ə* saitinə deyil, məhz doqquzuncu *e* saitinə xas olduğunu göstərir. *ə* saiti müasir Azərbaycan dilində ən çox işlənən iki saithdən biridir. İşlənmə tezliyi baxımından bu sait yalnız *a* saithindən geri qalır. Qətiyyətlə demək olar ki, Azərbaycan dilindəki *ə* fonemi köktürkcədəki qısa *ə* saitinin qanunauyğun davamıdır. Praturkcənin uzun **ə*: saithi isə qısalma prosesinə uğradıqdan sonra qapalılaşaraq Azərbaycan dilində yarımqapalı *e* saitinə çevrilmiş və müstəqil fonem kimi formalaşmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. М.: Наука, 1970, 204 с.
2. Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков / Учебное пособие для вузов. Баку: Maarif, 1979, 304 с.
3. Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Изд. 2-е. М.: Наука, 1986, 304 с.
4. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Фонетика. М.: Наука, 1984, 484 с.
5. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, 1984, 392 s.

ОСОБЕННОСТИ ПРОЯВЛЕНИЯ ПРАТЮРКСКОГО ВОКАЛИЗМА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ

Э.И.АЗИЗОВ

РЕЗЮМЕ

Состав гласных фонем современных тюркских языков возник в результате позднейших изменений пратюркского вокализма. Пратюркский вокализм, состоящий из восьми долгих и восьми кратких гласных, претерпел в последующем некоторые изменения, в результате которых в отдельных тюркских языках сформировались разные вокалистические системы. В азербайджанском языке, как и в большинстве тюркских языков, пратюркская долгота гласных утратилась. Система гласных азербайджанского языка утвердилась на основе девяти нормальных кратких фонем. В системе вокализма азербайджанского языка отклонение от симметрии присуще не переднеязычному открытому гласному *я*, а среднеязычному полузакрытому *е*. С большой уверенностью можно говорить о том, что гласный *я* азербайджанского языка является закономерным продолжением пратюркского краткого **я*. Пратюркский долгий гласный **я*: подвергся процессу сокращения и последующего сужения, превратился в гласный *е* азербайджанского языка, что привело к формированию самостоятельной фонемы (*əl* «*эл*» < **əl* «рука, кисть руки» – *el* «народ» < **ə:l* «племенной союз»).

PECULIARITIES OF MANIFESTATION OF PARENT TURKIC VOCALISM IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE

E.I.AZIZOV

SUMMARY

Composition of the vowel phonemes of the contemporary Turkic languages sprang up as a result of the latest changes of parent Turkic vocalism. Parent Turkic vocalism that consists of eight long and eight short vowels then underwent some changes as a result of which different vocal systems in certain Turkic languages were formed. In the Azerbaijani language as in most Turkic languages primo-Turkic length was gone. The system of the Azerbaijani language became firmly established on the basis of nine normal short phonemes. In the system of vocalism of the Azerbaijani language departure from symmetry is inherited in the dorsal half-closed *e*, not the point open vowel *я*. It is safe to say that the vowel *я* of the Azerbaijani language is the natural continuation of the parent Turkic short **я*. Primo-Turkic long vowel **я*: underwent the process of shortening and next contraction and changed into the vowel *я* of the Azerbaijani language that led to the formation of self-dependent phoneme (*əl* «a hand» < **əl* «a hand» – *el* «people» < **ə:l* «tribe»).